

Mr. sc. Zenaida Karavdić

RAZVOJ ZAVISNIH OBJEKATSKIH I NAMJERNIH REČENICA U BOSANSKIM SREDNJOVJEKOVNIM POVELJAMA

Sažetak

Objekatske i namjerne zavisne rečenice razvijaju se gotovo istovremeno – krajem XIV i početkom XV stoljeća, vjerovatno pod utjecajem intenziviranja djelovanja pisarskih kancelarija. I jedne i druge najviše zavise od razvoja nekadašnje optativne partikule da u veznik, što se može pratiti kroz povelje. S obzirom na to da je razvoj u toku, potrebno je razviti kriterije na osnovu kojih bi se moglo pouzdanije utvrditi je li da prerasio u veznik. U radu se predlažu kriteriji upotrebe glagolskog vremena u osnovnom ili prenesenom značenju, mjesta klauze u rečenici, mjesta da u odnosu na glagol koji slijedi, izostavljanja rečeničnih dijelova koji se ponavljaju, lica u predikatu zavisne klauze, rekcije glagola glavne klauze te složenosti predikata zavisne klauze. Pored veznika da, objekatske klauze zabilježene su s veznicima kako i jere, pored implicitnih i upitno-objekatskih klauza s različitim veznicima, a namjerne imaju još i kako da i tako da, iz kojeg će se razviti posljedične klauze.

Ključne riječi: sintaksa, historija jezika, bosanski jezik, srednji vijek, povelje, zavisnosložene rečenice, objekatske klauze, namjerne klauze

Uvod

Pretpostavlja se da je praindoevropska sintaksa bila okarakterizirana visokim stepenom autonomije rečeničnih članova, u kojima nije bila poznata kategorija zavisnosti ni rečeničkih članova, a kamoli rečenica međusobno (Павловић 2014: 26-27), o čemu svjedoče npr. sačuvani primjeri iz sanskrt (Davison 2009). Dalji razvoj tekao je preko postepene verbalizacije te razvijanja nadređenih i podređenih članova u prosto rečenici (Грковић-Мејџор 2004: 185-203), što je onda omogućilo i nastanak zavisnih rečenica.

O razvoju zavisnih rečenica postoji više teorija (Иванов 1990: 387-388; Грковић-Мејџор 2004: 188; 192-193; Павловић 2014: 8-9), koje se sve mogu svesti na dva principa – širenje proste klauze i povezivanje dviju prostih klauza. Pritom, kad je riječ konkretno o bosanskom jeziku, razvoj je vjerovatno tekao na dva načina: zamjenom participa klauzom, za što nemamo pouzdanih dokaza, te povezivanjem dviju zasebnih klauza, pri čemu su nekadašnje partikule, prilozi i upitne riječi postajali veznici (Грковић-Мејџор 2004: 188). S obzirom na to da je razvoj složenih rečenica, ne samo kod nas nego i u drugim jezicima, potaknut upravo počecima pismenosti i praksom pisanja (Грковић-Мејџор 2004: 191; Davison 2009: 531; Павловић 2009: 109), to se on može pratiti preko prvih pisanih spomenika.

O objekatskim i namjernim rečenicama (i) u bosanskim srednjovjekovnim poveljama najviše je pisao Slobodan Pavlović (2009: 8-100; 280-300). On je objekatske rečenice posmatrao prema značenjskim kategorijama glagola u glavnoj rečenici koji ih uvode, detaljno opisujući glagolske oblike koji se javljaju u pojedinim tipovima, veznike kojim se uvode, uz informacije o rasprostranjenosti veznika te njihovom porijeklu, dok je u opisu namjernih

rečenica pažnju posvetio veznicima i odabiru oblika glagola. Ovaj iscrpan opis napravljen je sinhronijski, što znači da ne obraća pažnju na dijahroniju razvoja pojava, o čemu će isti autor više govoriti u radu o razvoju hipotakse (2009a), u kom daje iscrpan pregled razvoja veznika. Rezultati oba ova rada obilato su korišteni i u ovom tekstu, u kom se pažnja posvećuje praćenju prerastanja nekadašnjih partikula, priloga i zamjenica u veznike, odnosno ustanovljavanju kriterija na osnovu kojih se može ustanoviti jesu li prerasli u veznik, a klauza koju oni uvode u zavisnu, ili ne – dakle, dijahronijski i formalni pristup, koji nisu bili u fokusu navedenih radova.

Objekatske rečenice

Od svih veznika objekatskih rečenica najbolje je istražen **veznik *da*** (Павловић 2009a: 14-64; 2009b; Грковић-Мејџор 2004), koji je i najčešći veznik objekatskih klauza. Po porijeklu ablativno, ono se razvilo u optativnu, emfatičku ili naprosto adjunktivnu partikulu u staroslavenskom jeziku, u kom nastavlja razvoj kao sastavni i veznik u namjernim, ali ne i objekatskim rečenicama (Грковић-Мејџор 2004: 185-186). Zajedno s veznicima *a* i *i*, u jednom periodu razvoja funkcionirao je kao spona između svih, i zavisnih i nezavisnih klauza (po značenju) (Стеценко 1972: 165; Иванов 1990: 388; Грковић-Мејџор 2004: 186, 188, 190).

Međutim, u bosanskim srednjovjekovnim poveljama ne nalazimo ovakvo stanje. U njima se veznik *da* javlja najčešće u optativnoj, vrlo rijetko u adjunktivnoj, a tek u par nesigurnih primjera možemo govoriti o njegovoj emfatičkoj funkciji. Zapravo je najveći broj primjera u kojima je *da* veznik, ali s obzirom na to da se njegovo prerastanje u veznik dešava upravo u periodu povelja, potrebno je obratiti pažnju na to kakva je uloga *da* koje se javlja u danas objekatskim klauzama.

U bosanskim poveljama optativno *da* se javlja uz prezent, najčešće svršenog vida:

i ošte se obetuje gospodinъ banъ stefanъ sebe i svoje sieme | ako se sluči neiekoje vrêieme ili gospodinъ ili vlastelinъ ili graždaninъ ili ljudje | koi bi pakostili rъtu ili prêvlaci | *da pomože* | koliko može naša jakost (Stjepan Kotromanić 1333),

ali i perfekt u značenju futura:

hoćemo i lubimo | *da su* vse kletvi i rote i proklectva *pala* svrhu našъ i našega natraška i našega plemena i vsihъ našihъ poslidnihъ (Sandalj 14. 6. 1419),

tako da praktično bilo koje drugo **glagolsko vrijeme**, upotrijebljeno **u svom osnovnom značenju** (prošlosti ili budućnosti), što znači da izražava faktivnost, a ne voluntativnost, može biti pokazatelj da se ne radi o optativnom nego vezničkom *da*:

dam viditi vъsimъ i vsakomu človiku | komu se dostoi | i predъ koga lice pride ovъ našъ otvorenъ listъ | *da učinismo* milostъ našu bratъi našoi (Juraj Vojsalić 12. 8. 1434);

i ošte se uzdamъ u vašu prêzanъ | *da ćete činiti* dobrê i u vsemъ k namъ | kako i činite (Jelena 5. 3. 1399).

S druge strane, pogledamo li npr. glagol *biti*, ustanovit ćemo da se on javlja i u svršenom i u nesvršenom prezentu:

hotesmo i zapovedesmo | *da ne bude* carêne njedne prêje stonomъ na maslini i na slanomъ od sele i do vieka | erъ i prъvo niesu bile (Elena 13. 5. 1397)

hoćemo i lubimo (...) | *da smo* prikleti i zavezani živimъ bogomъ i pričistom i vsimi više pisannimi s(ve)timi ... (Sandalj 14. 6. 1419)

pa je potrebno potražiti i druge kriterije.

Ovdje treba napomenuti da se u određenom broju primjera nakon glagola *moliti se*, od kraja XIV stoljeća, javlja kondicional, što nije signal optativnosti (u tom bi slučaju običniji bio prezent svršenog glagola), nego vjerovatno učtivosti:

za to prosimo gospoctvo vaše | *da biste ihъ odredili* u vrime | kako ste vazda milostivo namъ u timъ činili (Žarko, Tadija i Juraj 25. 3. 1493).

Prvi kriterij za tvrdnju da je *da* preraslo u veznik, pored glagolskog vremena, mogao bi biti formalni – **mjesto klauze u rečenici**; naime, ako je umetnuta, naročito ako je pritom vezana za glagolski prilog, ona se ponaša kao bilo koja druga zavisna klauza koja se javlja nakon upravne riječi i ne može je se posmatrati kao ulančanu klauzu:

i mi hoteće dobrovolno | *da imъ bude tvrđdo nima i niju ostalomu* | upisahъ podъ moju srêdnu pečatъ otvorena dva lista... (Ostoja 8. 12. 1400).

Blizak ovom kriteriju bio bi kriterij **mjesta veznika da**. Naime, ako se *da* javlja neposredno nakon glavne klauze, naročito ako je između njega i klauze uz koju stoji umetnut neki rečenični dio ili cijela klauza, očigledno je da ono više nije vezano za glagol koji slijedi, kao u slučaju optativa, te da je veznik:

tvrgćju i hoćju | *da* od onogai dne učinivъ š nimъ mirъ prъvoo | dokola ne izideta dvie godišti | *da ihъ ne mogu pitati ni uzeti iz nihъ komuna* a da mi daju za ovie dvie godišti odъ nihъ dobitakъ a minuvše dvie godišti da sam voljan izeti pênezy u nihъ komunъ kako se piše u starêhъ poveljahъ na dobitъ i na izetъe opetъ i da ne mogu odъ kneza i odъ vlasteo i odъ vse općine dubrovačke pitati odъ dohotka konavaoskooga ni odъ dobitъja pêneza koi su u nihъ komunu ni odъ prihodišta zemalja koieh su mnê vlastele daali odъ početka rati do svrgšênjja mira (Radosav 25. 10. 1432).

S druge strane, ako se *da* ne nalazi na početku klauze, nego neposredno uz glagol, onda je to pokazatelj da nije prerašao u veznik:

i molju i zaprêštamъ | jegože b(o)gъ izvoli po mnê na prêstolê kraljevstva mi | da sijega ne potvori | nъ pače bolše *da* isplъnitъ i potvrgditъ i | bolše *da* ukrêplajetъ (Tvrtko 1378).

Također sličan ovom bio bi kriterij koji se, istina, može primijeniti samo na ograničen broj rečenica, a to je **izostavljanje veznika da i istih rečeničnih dijelova** kada su zavisne klauze međusobno nezavisno povezane:

i namъ spovidiše | *da su* zamobe naše primili | i /*da su*/ zapovidi naše slušali | i /*da su*/ učinili meću sobom počteni mirъ i dobru ljubavъ (Tvrtko 2. 3. 1433).

Jedan prilično pouzdan kriterij bio bi **drugo lice** – optativno *da* veže se uglavnom za treće lice, eventualno za prvo, dok drugo lice podrazumijeva izravno obraćanje i naređenje, što je bliže imperativu:

kašteo | koi si pogradio protivъ menêe | gdê ga nigda prъvoo nije biloo | tui novъštinu hoću | *da razъvrêžešъ* | ali *da mi ga dašъ* (Vlatko iza 1466).

Kriterij može biti i **rekcija glagola** – uz glagole s jakim rekcijom, kao što su glagoli percepcije, saopćavanja, saznavanja, kreacije..., koji nemaju objekat uza se, klauza uvedena s veznikom *da* je objekatska:

i ošte se obećavamo općini i vlastelemъ dubrovačbkêmъ *stvoriti*¹ | *da* naglaviti ludje i odъ župa *prisegu* nihъ vêromъ i dušomъ i kletvomъ | da budu vêrni općini i vlastelemъ dubrovačbcêmъ (Radič 1391).

¹ Svih 17 primjera glagola *stvoriti* u poveljama uza se ima direktni objekat.

Napokon, kriterij može biti **složenost predikata u zavisnoj klauzi** – optativno *da* je, kako primjeri pokazuju, vjerovatnije uz prosti predikat, dok je u slučaju složenog predikata vjerovatnije da je riječ o objekatskoj klauzi:

tui smislihъ u pameti u mooi | *da nitkoo ne može biti* boli stežnikъ sьemu miru mećju mnoomъ i vlasteli dubrovačcъmi koliko gospodinъ našъ plemeniti gospodinъ mi kraalъ bosanski tvrtko tvrtkovičъ (Radosav 25. 10. 1432).

Kako nijedna jezička promjena ne nastupa naglo nego postepeno, tako se i u prerastanju *da* u veznik mogu pratiti i međustepeni, prijelazne faze, kod kojih se ne može sa sigurnošću tvrditi je li *da* već preraslo u veznik, kao npr.:

satvorismo milostъ našu gospo(d)cku mnogopočtovanomu gradu dubrovniku našim drazim i srčanim priêtelem knezu i vlastelom i vsoi općini vlasteo dubrovačcih oslobodismo i učinismo | *da nih dinari dubrovačci hode slobodno* | i *da se sprate po našem rusagu* | *da slobodno nim trъguju nihъ trъgovci (i) ini vsaki čl(o)v(ê)kъ* | kako e i prъvo bilo za prъve gospode kralevъ bosanъsciъ (Stjepan Tomašević 25. 11. 1461),

gdje glagol *učiniti* traži objekat, ali je glagol nakon *da* u prezentu pa se ne može sa sigurnošću tvrditi da je riječ o objekatskoj klauzi, naročito zato što se *da* ponavlja u sljedećoj klauzi.

Ako pogledamo broj primjera, oni u kojima *da* nije veznik gotovo su jednakobrojni kao oni u kojima jest (111 naspram 115), dok je na međustepenu njih 26. Međutim, može se utvrditi da se prvi primjeri veznika *da* javljaju već od prvih pisanih spomenika, i to uz glagol *htjeti*:

i *hoštu da* vsê se što zde pisano u veki *da bude tvrêdo od m(b)ne samoga i odъ moiъ detъ i od moiъ unučje o idъ moiъ kъmeti i odъ moiъ ljudi* (Matej Ninoslav 1240)²,

dok se u prvoj polovini XIV st. javlja i uz glagole saopćavanja:

i pitah vsiъ plemenitiъ ludi | ki su u tiъ u tiъ zmlahъ | i vsi edinim glasom rekoše | *da su banice plemenito kneza vlka vlъkosalića i negova brata kneza pavla* (Stjepan Kotromanić oko 1331);

i ako bošnaninъ izъme dobitakъ dubrovački na veru | i kniga bude u dubrovnici | ako knezъ i sudje *pošlju* | *da je kniga prava* | da je verovana | da plati dubrovčaninu i bezъ pristavštine a gospodinu banu vsaki šestъ volova na svoju glavu (Stjepan Kotromanić 1332)

i dalje uz ostale.

Sljedeći po brojnosti je **veznik *kako***, koji se javlja u 73 primjera i njegova je veznička funkcija prema navedenim kriterijima nesumnjiva. Najčešći je uz konstrukciju *da je vêdomo*:

da jest vêdomo vsakomu človêku | *kako stvori mil(o)stъ gdнь tvrtko mil(o)stiju b(o)žiomъ banъ bosanski dubrovniku* | kada dohodiše poklisari dubrovačci u ime knezъ vitko gučetičъ i knez dimko benešičъ (Tvrtko 1375),³

ali se javlja i uz glagole saopćavanja:

a govore dragoje kraljevъstvu mi | *kako dubrovnik ima zakone stare sь vsêmi raškimi gospodami...* (Tvrtko 1382),⁴

glagole poimanja:

vi znate vlastele | *kako smo govorili* | da se stanemo... (Milten i Ružir 1335),⁵

² v. i Грковић-Мејдор 2004: 192-193

³ up. Грковић-Мејдор 2004: 194

⁴ up. Грковић-Мејдор 2004: 192-193

⁵ up. Грковић-Мејдор 2004: 192-193

te glagole *moliti se, pisati, savjetovati se, kleti se, trebati i izuzeti*. Uz *kleti se* češće se javlja uz *da*:

i na to više upisano | *kako da* e u vêki krêpko | prêsegohъ i *kleh se...* (Stefan Ostoja 5. 2. 1399),⁶

a javlja se po jedan primjer i uz *moliti* i *učiniti*, s tim da se uz glagole u značenju *kleti se* u 8 od 11 primjera javlja i (staroslavenska) inačica *jako*:

koi se *rotismo* (...) i va duše naše | *êko* vse više pisanъno hoćemo sahraniti | i da ni potvoreno nami i našimi poslidъnimi dovika (Stefan Tvrtko 4. 12. 1409)),

kao i u jednoj rečenici s *daju na vidênye*:

i zato êa veliki voevoda gdn stêpanъ daju na vidênye vsakomu člvku malomu i velikomu | prêdъ koga se iznese sei zapisanъje (...) | *êko* buduće va velikoi slavê (...) i ne daleče od nih plъtъju (...) povêlêniem i sudomъ b(o)žimъ priêmse dъržavu i rusagъ u ruke gspoctva mi | i sêde u gspctvu roditelъ moiъ (...) (Stjepan Kosača 10. 10. 1435)

Konkurent vezniku *kako/jako* u ovim rečenicama jest i **veznik** *ere* koji se, od ukupno 26 pojavljivanja, javlja u 13 ovakvih primjera:

i ešte da e va svidinъe vsakomъju | *ere bi rêčъ i degъba meju kralъstvo mi i vlasteli dubrovъčъsimi za selo lisacъ i zaseoke imotica i trnovicu* | *ere* ne bihu pisane imenemъ u povelî | koju imaju za primorъe (Stefan Tvrtko 24. 6. 1405).

Iz navedenog se primjera može vidjeti kako se veznik *ere* specijalizira za uzročno značenje (u drugoj klauzi uvedenoj s *jere*), dok se u objekatskom javlja još i uz glagole percepcije, govorenja i impresije⁷:

naidosmo i obъnaidosmo | *ere* rečeno selo lisacъ trъnovica imotica esu dubrovniku s primorъemъ dani | i zato ima biti vlastelъi opъćine dubrovъčke (Stefan Tvrtko 24. 6. 1405) i uspomenuše kraljevstvu mi odъ rčeniъ vlastelъ i od oopъćine govore za zemle | što su i koe su od kurila deri do stona do niъ mêsta | *ere* za tei zemle moi praroditelie gospoda raška i bosanska dobrimъ obitovali imъ se su (Stefan Ostoja 15. 1. 1399)

oboî obъlubismo | *ere* gdnъ herъseгъ tozi meju nami napravi (Stefan Tvrtko 24. 6. 1405)

Upitno-odnosne rečenice su malobrojne, a javljaju se najčešće s **veznikom** *ki/koji*:

gospodinъ ban stêpanъ utvrđdi zakonъ | *ki* je prъvo bio megju bosnomъ i dubrovnikomъ | da zna vsaki človekъ | *koi e zakonъ prvo bilъ* (Stjepan Kotromanić 1332),

s **veznikom** *koliki*:

ako biъ rekaoo | da ti menê vse napravišъ | što si mi učinioo jaa tebêe | ja bih o tome kontenatъ bio | da ne viemъ | *koliko bi ti o tome miranъ ostao* (Vlatko iza 1466),

⁶ up. Грковић-Мејдор 2004: 194

⁷ Grickat (2004: 263–264) navodi jedan primjer iz bosanskih povelja s *jere*, koje „prevodi“ kao: „што се тиче онога што“. Onako kako je naveden, primjer bi zaista mogao ukazivati na ovo značenje (jere ste rekъli mi dъžimo vêru i prijatelъstvo ... to, vlastele, ne mogu ja pokriti), ali kad se pogleda širi kontekst (se | što mi ste pisali i poručali | vъse razumêhъ | da ere ste rekъli | mi dъžimo vêru i priêtelъstvo tebê i tvoimъ ludemъ | to vlastele ne mogu êa pokriti | vidi se ta vêra i priêtelъstvo), postaje moguće i da je *jere*, uz *da*, veznik objekatske klauze. Ako pogledamo cijelu povelju (Čnomir 1252–1254), vidjet ćemo da se *jere* javlja uglavnom na početku rečenice, što bi moglo ići u prilog tvrdnji da je atributski veznik (da *ere* mi ste pisali | da vi puštu vašega člvêka | ako hokete vi mъnê moe ludi vratiti i | što mi ste uzeli | êa vašega člvêka da puštu | a *ere* govorite vlaoste | a da nê zledi človekomъ odъ cъrtata do grada | to u tomъ po voli vi e | *ere* hokete da imamo priêtelъstvo odъ cъrtata do grada | tko e priêtelъ vêrъnъ | vъzъdê e priêtelъ | a moi niedъnъ člvêkъ niedъnъ ne sêdi onuge cъrtata do molunъta da nê zledi), ali je činjenica da se i *što* javlja u toj funkciji (pored primjera u navedenim rečenicama, još i: i *što* bi hotêlъ kъ vamъ govoriti | ne mogu toga vъsega ispisati), što, pored značenja, koje je teško utvrditi, veznike *jere* koji slijede može svrstati i u uzročne. Najvjerojatnije je da je riječ upravo o međufazi prerastanja *jere* u uzročni veznik, ali s obzirom na to da u bosanskim poveljama nije zabilježen nijedan slučaj čisto atributskog *jere* (svi su u atributsko-izričnim klauzama), uz činjenicu da je ova povelja „modernija“, tj. više oslonjena na narodni jezik nego mnoge kasnije, ovi su primjeri ipak svrstani u objekatske i uzročne.

s veznikom što:

da povidu pravo | *što jestъ tko u hlivni* (Ostoja 8. 12. 1400),

s veznikom tko:

da ihъ pitaju do nihъ rote | *tko bi koje plemenščine* odъ korena u hlivanskoj vrъhovini i u župi počanši odъ zavoda do vrъhovine | što pristoi gradu bistričkomu (Ostoja 8. 12. 1400),

s veznikom zašto:

...što ihъ ne bi opitao gdnъ vikarъ s fratri i s nami naši dobri ludъe | *zašto bi dostoino plemenitimъ ludemъ glave odsići* | i *nihъ plemenštine uzeti* (Juraj Vojsalić 12. 8. 1434)

i s veznikom kako:

smislivъ i smotrivъ vъ moemъ srdъci | *kako bih dubrovniku veliku ljubavъ i srdъčanu prijazan dobrêmi dêli i tvorom pokazali...* Radič i Bjelijak 25. 8. 1399).

Implicitne objekatske klauze zabilježene su u 32 primjera i uglavnom se odnose na upravnogovor:

se | što mi ste pisali i poručali | vъse razumêhъ | da ere *ste rekъli* | *mi držimo vêru i priêtelъstvo tebê i tvoimъ ludemъ* | to vlastele ne mogu êa pokriti | vidi se ta vêra i priêtelъstvo (Črnomir 1252–1254).

Razvoj objekatskih klauza

S obzirom na veznike objekatskih klauza koji se javljaju u srednjovjekovnim bosanskim poveljama, možemo zaključiti da su svi oni nastali pretvaranjem partikula, priloga i zamjenica u veznike (o objekatskim klauzama na mjestu nekadašnjih participa ne bismo mogli govoriti jer one vrše funkciju objekta, koji je primarno imenska kategorija koja dodatno objašnjava glagol, dok su participi primarno glagolske riječi koje dodatno pojašnjavaju imenicu). Proces razvoja tekao je različito za pojedine od njih. Veznik *da* razvio se reanalizom prvenstveno optativne partikule koja se zbog frekvencije (uzrokovane samom tematikom povelja u kojima se prvenstveno nešto moli i zapovijeda) vrlo brzo nametnula kao glavno sredstvo za uvođenje objekatskih klauza (opširno u Грковић-Мејџор 2004).

Za veznik *kako*, kao i druge veznike nastale od upitnih priloga, pretpostavlja se generalno da su se razvili od nekadašnjih pitanja i odgovora (Павловић 2009a: 219-220), kada se očekuje da se u najranijim primjerima javljaju u prepoziciji. Međutim, s obzirom na to da se ovaj tip veznika vjerovatno razvio vrlo rano, ne čudi što dosta njih gotovo da i nije zabilježeno u prepoziciji, naročito kad im je značenje takvo da objašnjava, uvodi nešto što se dešava kasnije u vremenskom slijedu i sl., što bi bio slučaj i s objekatskim *kako*. Ipak, pogledamo li upotrebu veznika *kako*, koji se u bosanskim poveljama gotovo isključivo javlja uz glagolsku sintagmu *dati na znanje*, možda bi se moglo govoriti i o njegovom razvoju, barem u ovoj funkciji, iz emfatičke upotrebe ovog priloga (Neka svi znaju! Kako sam (samo) učinio da...).

Veznik *ere* nastao je od staroslavenske zamjenice *ježe* koja je prvobitno pripadala glavnoj klauzi pa je kasnije shvaćena kao dio zavisne klauze (npr. vi znate to: ja neću poreći > vi znate: to ja neću poreći, Павловић 2009: 251), što se slaže s upotrebom ovog veznika uz iste glagolske sintagme kao i veznika *kako* (dajemo na znanje ovo: ja, taj i taj, zakleo sam se... > dajemo na znanje: ovo sam se ja, taj i taj, zakleo...).

Upitno-odnosne rečenice jasno su nastale iz upravnog govora, iz prostog kontaktnog položaja najave pitanja i samog pitanja, kod kojih je vremenom upitna riječ shvaćena kao veznik.

Gledamo li hronologiju pojava, možemo zaključiti da su se objekatske klauze razvile relativno kasno – iako već od XIII stoljeća možemo pratiti razvoj objekatskih klauza s veznikom *da* uz glagol *htjeti*, a u XIV stoljeću i uz glagole saopćavanja, tek se od kraja XIV stoljeća javljaju primjeri objekatske klauze uz većinu drugih glagola, kada se javljaju i primjeri s ostalim veznicima. U ranijem periodu ove su klauze jednostavno bile implicitne, tj. bez ikakvog veznika, što ne čudi, budući da su većinom zapravo imale uza se optativno *da* koje se, sudeći prema ovome, očito počinjalo razumijevati kao veznik i ranije. Snažniji razvoj objekatske rečenice u XIV stoljeću može se objasniti time što se u ovom periodu počinju diferencirati i neke druge vrste zavisnih klauza, vjerovatno kao rezultat intenzivnije pisarske prakse.

Namjerne rečenice

Nakon objekatske, veznik *da* je u poveljama najčešći u funkciji namjere. Kao i kod objekatskih, i ovdje je potrebno obratiti pažnju na karakter *da*, s tim da se u namjernom značenju *da* razvijalo nešto drugačije.

Sudeći prema primjerima, namjerna se rečenica s veznikom *da* razvila uglavnom iz optativnog *da*. Jedan od puteva razvoja bio je uz **prilog *zato* ili namjernu odredbu** u glavnoj klauzi – iz:

a ja gospodinъ banъ stefanъ zaklinu se u svetoje božje evangelje i u d evangelista i u vi apostola i u vse mošti svetje koje su u dubrovnici za mene i za mojih sinova i za moje sieme po muškomъ kolienu do zgorenja svieta sve toi tvrđdo imati i držati i ne potvoriti do zgorenja svieta i vse više pisano a mi obština i vsi ljudje dubrovački kļnemo se u sveto božje jevangeliye i u d evangelisti u u vi apostola i u vse svete mošti koje su u dubrovnici za našъ i za naše sinove i za naše (n)atražje do zgorenja svieta vse tvrđdo da imamo i držimo do konca svieta nepomačno | i *zato* stavlju ja gospodinъ banъ stefanъ svoju zlatu pečatъ | *da je verovano* | *svaki da znajetъ i vidi istinu* (Stjepan Kotromanić 1333),

u kojoj se ne može sa sigurnošću tvrditi da je *da* namjerno, a ne optativno (u drugoj klauzi *da* nije na početku, što je indikator njegove optativnosti), razvilo se:

a ovъ našъ zapisъ povelju povelesmo upisati novuu zašto ima se razmirъe sa gdnomъ voevodomъ stepanomъ sina gdna kneza vukca hranika a sinovacъ mnogopočtenoga spomenutê gdna sandala bivšago velikoga voevode bosanskoga kda prêmi našъ gradъ u trêbinju tui mu uze zapise i povele od višerčenêhъ postavaa što imahomo ot kneza i vlasteo dubrovačcêhъ u komunъ dubrovački | *zato* učinismo ovъ rčeni zaapisъ napokoni | *da razabie vse zaapise ot postava ot pênezi i dukat is komuna dubrovačkoga vlastelomъ i vsoi opkinê dubrovačkoi* | ot kole imъ ne mogosmo vraatiti zaapise ot postava | koe smo od nihъ imali | *da imъ e ovai zaapisъ za nihъ tvrъgavu i čistoku* (Radosav 19. 8. 1439),

u kome se iz značenja cijele rečenice jasno vidi da je u pitanju namjera.

Pored priloga *zato*, načinska klauza javlja se i uz adverbijalnu odredbu namjere:

a za krêposti mira segai i ljubve i dobre prijazni | *da bude u vieke bezъ opogovora i zle volje od ljudi vlasteo dubrovačciehъ ali od našiehъ s ludmi vlasteo dubrovačciehъ* | dogovorismo se i ođlučismoo s vlasteli dubrovačciemi dobrovolnoo i edinosrđnoo | da vsako ubistvoo človêce ili prolitja krъvi koja su u ovui ratъ učinena... (Stjepan Kosača 10. 4. 1454),

gdje je namjerna klauza umetnuta, i to u prepoziciji, što je pokazatelj njene povezanosti za glavnu klauzu.

Pored ovog, relativno formalnog načina, namjerno *da* razvija se uz **glagole kretanja**, za koje se pretpostavlja da su po svom značenju bili i inicijatori ovog razvoja (Грковић-Мејџор 2004: 196-197):

oto poslasmo k vamъ našega slugu tvrѣdka vľčetića | *da nam udaste dohodakъ petъ satъ perperъ* | koe davate za stonъ na svtoga vlasa d(ъ)нъ (Elena 9. 3. 1398),⁸

a potom i uz ostale glagole na osnovu značenja cijele rečenice – iz:

i nimъ izъdati u nihъ ruke i u oblastъ i stražu grada sokola i vsu višepisanu župu konavalъsku i vitalinъsku | *da su volъni vlastele i općina dubrovačъka učiniti i stvoriti i gospodovati gradъ i župu i mѣsta višenapisana kako svoje prave i vlašて baštine* | kakono mogu učiniti odъ svofa staroga vladanъê i države (Radič 1391),

u kojem se karakter *da* ne može zasigurno utvrditi, razvija se:

mi gdnъ vоеvoda radosavъ pavlovikъ m(i)lostъju b(o)žъom veliki vоеvoda bosanski i (s) sinomъ mi knezomъ ivanišemъ daamo znati vsakomu komu se podoba | *da primismo odъ g(o)spoctva dubrovačkoga kneza vlastelъ i odъ vse opkine slavnooga grda dubrovnika dvie na desete tisući dukaatъ zlatêhъ i tretъju na desete tisuću dukaatъ zlatihъ* | koju namъ biehu daali | *da заа nu kuupimo ednu baštinu u nihъ kotaru* (Radosav 31. 12. 1427),

koji je prema značenju nesumnjivo namjerni.

Razvoj namjernog značenja veznika *da* odvija se kasnije od njegovog objekatskog značenja – prve sigurne primjere imamo tek od kraja XIV st. i relativno su malobrojni (23, u odnosu na 24 primjera za koja se ne može sa sigurnošću utvrditi da izražavaju namjeru) (v. i Грковић-Мејџор 2004: 196-197).

Pored njihovog relativno kasnog razvoja, ni za namjerne klauze ne može se pretpostaviti razvoj na mjestu nekadašnjeg participa zato što značenje namjere podrazumijeva da će se radnja desiti u budućnosti, a participi su se svi odnosili na sadašnjost i prošlost.

S obzirom na to da se namjerno značenje veznika *da* razvilo relativno kasno, za ovo značenje u ranijem periodu, ali trajući sve vrijeme, specijalizirao se složeni **veznik kako da**, koji nalazimo u 15 primjera:

a da tai polača bude nami rečenêmi lѣpo napraljena i ukrašena slavno i počteno | *kako da je na vidênyje* | da je gospocka polača onakodie po onъ putъ | kako onai koju mi su prъvo dali i obѣtovali napravti za drugu poo konavli (Sandalj 30. 5. 1420).

Iako se u gotovo svim primjerima nalazi u postpoziciji, jedan primjer s kraja XIV st. u prepoziciji svjedoči o vezanosti ovih klauza u složenu rečenicu:

i mi vѣdivъše prošenje pravo i dostoino govorenje i takoe razgledavъše povelêi i lѣstove i kletvi gdna krala tvrѣtka | *kako da bi se ne ukratila krasna ljubavъ i dobri zakonêi* | koji su vazda postali megju kralestvomъ mi i meju dubrovnêkomъ | vse toi razgledavъše i vidivъše stvorismo svitъ s kralestva mi s poglavitimi vlasteli | koi u to vrême bѣhu prѣ nasъ vsi s nami edinosrѣdno naslidujuće c(a)ra neb(e)skago | koi krêpi krale(vъ)stvo mi u dobrêhъ dѣlihъ | uslišasmo prѣšnu poklisarevъ dubročscihъ | i stvorismo imъ milostъ (Stefan Ostoja 20. 11. 1398).

⁸ Dodatni kriterij za ustanovljavanje karaktera *da* u ovom primjeru bio bi drugo lice.

S druge strane, varijanta ovog veznika *jako*, koja se javlja samo u 2 primjera, vjerovatno u njima nije prerasla u veznik (up. Стеценко 1972: 243, u kome se navodi da je *jako* u ruskom jeziku u najranijem periodu bio opći indikator zavisnosti, što znači da je vjerovatno naslijeđen iz ranijeg perioda):

i zapečatihъ pečatju opkine dubrovačke i potvrđihъ | *jako da je vsakomu verovano* | jako gramatikъ opkine dubrovačke u vrême kneza mavrožtika uplukiene i(su)s(a) h(ъrist)a čtlv lêto in diktiona et miseca oktobra kg (Stjepan Kotromanić 1332).⁹

Veznik *tako da* zabilježen je samo u 4 primjera, ali možda upravo oni svjedoče o razvoju ovog veznika. Naime, u 3 primjera *tako* je odvojeno od *da*, pa se može smatrati saodnosnom riječju u glavnoj klauzi:

i *takoi* velimoo o zapoviedamoo | *da nitkorъ ne može ni smie uspomenuti ni iskati krъvi ni ine osvete ni vražde ni u edno vrieme* | dokla sviety stoi (Stjepan Kosača 10. 4. 1454), dok je u drugoj sastavljeno:

i više toga mu su dali vêru i prisegli mu su | u koemъ g e drъžanii odumrъlъ banъ stêpanъ | da mu za onozî nêma pečali nitkore | i da mu na to nê niot(ъ)kogare ni pravъde niedne rêči ni negovъ braty ni negovъ bratučedъ ni negov vinov(a)съ nitkore naiprê za klučъ | na koga e banъ stêpanъ u nemъ odumrъlъ samoga | *tako da e negovъ i nêgova dêtete* | i za ona sela koê su dana podъ klučъ u ime igъ... (Vladislav 1353).

Istina, primjer s razdvojenim *tako* i *da* stariji je od primjera sa sastavljenim, ali bi ovo mogao biti jedan od arhaizama koji se i inače češće javljaju u poveljama XV st. zbog utjecaja drugih kancelarija, a nema ih u ranijim poveljama.

U oba primjera prisutno je posljedično značenje, ako već i nije riječ o posljedičnim, a ne namjernim klauzama.

Zaključak

Kao što se iz navedenih primjera moglo vidjeti, objekatske i namjerne klauze počele su se u bosanskom jeziku razvijati vrlo kasno, krajem XIV i u XV stoljeću, i to vjerovatno intenziviranjem rada pisarskih kancelarija, dakle, svojstvene su prvenstveno književnom, ne i govornom jeziku. To ne čudi ako se uzme u obzir da je za govorni jezik karakterističniji upravni govor, koji je lijepo mogao zadovoljavati potrebu za uvođenjem objekatske klauze, te postojeća aparatura za izražavanje namjernog značenja rečeničnim dopunama, a ne zasebnim klauzama.

Iako je veznik *da* najčešći veznik i jednih i drugih, jednakog porijekla – od optativne partikule, njegova specifikacija za objekatski, odnosno namjerni veznik tekla je različitim putevima: dok je objekatski motiviran prvenstveno (nepotpunom) semantikom glagola s izraženim svojstvom rekcije, namjerno značenje motivirano je uzročnim prilogom u glavnoj klauzi, ili namjernim adverbijalnim odredbama, kao njihovom „oglagoljenom“ dopunom, te glagolima kretanja koji načelno nisu prelazni ili nemaju jaku rekciju.

Zajednički im je i veznik *kako*, koji se također različito ponašao u jednim i u drugim – dok se u objekatskim specijalizirao za dopunu glagolskih izraza tipa *dati na znanje*, i to nakon uspostavljanja *da* kao objekatskog veznika, u namjernim klauzama se javlja ranije, isključivo uz *da*, kao preteča namjernog veznika *da*. Zajedničko im je da se staroslavenska varijanta ovog

⁹ Zabilježena su i dva primjera veznika *jako* bez *da*, kao i jedan primjer bez veznika, ali oni se nalaze u uvodnim formulama koje su preuzete iz staroslavenskog.

veznika – *jako* – javlja rijetko, u formulama pod utjecajem staroslavenskog, i nema karakteristike veznika.

Objekatske klauze neko vrijeme uvode se i veznikom *jere*, koji će se kasnije specijalizirati kao uzročni veznik. S obzirom na staroslavensko porijeklo ovog veznika i njegovu kasnu pojavu u bosanskim poveljama u ovoj funkciji, očigledno je da predstavlja utjecaj susjednih, arhaičnijih kancelarija i ne čudi što neće opstati u ovom značenju, naročito stoga što se još od najranijih spomenika u bosanskom jeziku specijalizirao kao uzročni. S druge strane, namjerne klauze počinju koristiti veznik *tako da*, koji će poslije razviti posljedične rečenice (ako već nisu takve i u periodu povelja).

Ono što je zajedničko i za objekatske i za namjerne klauze jest da se za njih ne može pretpostaviti razvoj iz nekadašnjih participa – objekatskih stoga što je objekat primarno imenska kategorija koja dodatno pojašnjava glagol, dok su participi upravo suprotni – primarno glagolske kategorije koje dodatno objašnjavaju imenicu, a namjernih iz prostog razloga što namjera pretpostavlja radnju u budućnosti, a takvi participi nisu postojali.

Izvor

1. Nakaš, L. (2011). *Konkordancijski rječnik ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne*. Posebna izdanja, knjiga X, Rječnici, svezak 1, Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije.

Literatura

2. Davison, A. (2009). Correlative clause features in Sanskrit and Hindi/Urdu. In P. Crisma, G. Longobardi (eds), *Historical syntax and linguistic theory* (pp. 531-567). Oxford: Oxford University Press
3. Драгин, Н. (2005). Синтаксичке одлике Теодосијевог Житија Петра Коришког. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLVIII/1–2, Нови Сад: Матица српска, 35-51.
4. Fanego, T. (1992). English historical syntax: approaches and problems. In J. M. Pilar Abad Ruiz, J. M. Barrio (eds) *Proceedings of the Sixteenth International Conference of the Spanish Society for English Language and Literature (AEDEAN), Valladolid, 14-16 de diciembre de 1992* (pp. 13-28). Universidad de Valladolid: Servicio de Publicaciones
5. Garrett, A. (2011). The historical syntax problem: reanalysis and directionality. In D. Jonas, J. Whitman, A. Garrett (eds) *Grammatical Change: Origins, Nature, Outcomes* (pp. 52-72). Oxford: Oxford University Press
6. Грицкат, И. (2004). *Студије из историје српскохрватског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
7. Грковић-Мејџор, Ј. (2007). Кратак приказ резултата синтаксичких истраживања на пројекту историја српског језика (2005-2007). *Лингвистичке свеске*, 6, Нови Сад, 7-12.
8. Грковић-Мејџор, Ј. (2004). Развој хипотактичког да у старосрпском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLVII/1–2, Нови Сад: Матица српска, 185-203.
9. Иванов, В. В. (1990). *Историческая грамматика русского языка*. Издание третье. Москва: Просвещение

10. Мирчев, К. (2000). *Старобългарски език. Кратък граматичен очерк на класическия старобългарски език от 9 до 11 век*. София: Фабер.
11. Павловић, С. (2009). *Старосрпска зависна реченица од XII до XV века*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића
12. Павловић, С. (2009а). Основе развоја старосрпске хипотаксе. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LII/1, Нови Сад: Матица српска, 107-122.
13. Павловић, С. (2014). Саставне напоредносложене реченице у српском језику XII–XV века. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LVII/1, Нови Сад: Матица српска, 7-29.
14. Pires, A., Thomason, S. G. (2008). How much syntactic reconstruction is possible? In G. Ferraresi, M. Goldbach (eds) *Principles of syntactic reconstruction* (pp. 27-72). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins publishing company
15. Стеценко, А. Н. (1972). *Исторический синтаксис русского языка*. Москва: Издательство Высшая школа
16. Štrkalj Despot, K. (2012). Značenje i uporaba suprotnoga veznika *da* u starohrvatskim tekstovima. *Filologija*, 59, Zagreb, 173-194.

DEVELOPMENT OF THE OBJECT CLAUSES AND CLAUSES OF PURPOSE IN BOSNIAN MEDIEVAL CHARTERS

Abstract

The object clauses and the clauses of purpose developed almost simultaneously – at the end of the 14th and the beginning of the 15th century, probably under the influence of the intensification of the work of the scribe's offices. Both are dependent mostly on transformation of former optative particle *da* into the conjunction, that can be observed through the medieval charters. Considering that in the charters this transformation is in progress, it is necessary to find the criteria based on which it could be reliably determined if *da* became the conjunction. In this paper, we suggest criteria as follow: use of verb tenses in their primary or secondary meanings, place of clause in sentence, place of *da* regarding the following verb, omission of repeating parts of the clause, verb person in subordinative clause, transitivity of verb in main clause, and predicate type in dependent clause. Beside with conjunction *da*, the object clauses are registered also with conjunctions *kako* and *jere*, or without conjunctions, or as a interrogative object clauses. The clauses of purpose have also the conjunctions *kako da* and *tako da*, and they will develop into the clauses of consequence.

Keywords: syntax, history of language, Bosnian language, Middle Ages, charters, complex sentences, object clauses, clauses of purpose